

УДК 330.837.2

О. В. Мошенець,

аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУЦІЙНІ ПАСТКИ ЯК УМОВА ВИНИКНЕННЯ РЕНТООРІЄНТОВАНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В УКРАЇНІ

Обґрунтовано взаємозв'язок інституційних пасток та рентоорієнтованої поведінки відповідно до теорії суспільного вибору. Визначено механізми утворення джерел ренти в умовах інституційної незабезпеченості.

Intercommunication of institutional traps and is analyzed according to the public choice theory. The mechanisms of rents formation are certain in the institutional insufficiency conditions.

Ключові слова: Інституційна пастка, рентоорієнтована економічна поведінка, формальні інститути, неформальні інститути, інституційні дефекти

Вступ

Однією з характерних рис, притаманних розвитку пострадянських країн є наявність масштабних джерел для пошуку ренти. Сучасні дослідники, що ґрунтуються на неінституціональній методології, досить ґрунтовно вивчають процеси інституціональних перетворень у перехідних країнах, вказуючи на неефективність використання ресурсів і потенціалу держав, разом з використанням державної влади задля задоволення лише особистих потреб. Так, західні та останнім часом російські економісти широко використовують поняття «ресурсного прокляття» для пояснення відставання темпів розвитку країн, що наділені ресурсами значно більше за інші країни [2, 6]. На нашу думку, термін «ресурсного прокляття» може бути застосований до будь-якої країни, що тривалий період часу характеризувалась соціалістичним устроєм з значною часткою державної власності та намаганням швидко перейти до ринкової форми господарювання, не сформувавши при цьому відповідних інститутів. В результаті таких непослідовних дій утворився ряд інституційних пасток, що в результаті призводять до виникнення джерел для пошуку ренти. В загальному випадку рентоорієнтовану поведінку можна визначити як таку поведінку чи діяльність економічних суб'єктів, що спрямована на отримання ренти як надприбутку за надані роботи чи послуги. Враховуючи об'єкт дослідження представників теорії суспільного вибору поняття рентоорієнтованої поведінки проектується на сферу політичних відносин, а поняття ренти звужується до поняття політичної ренти. Відповідно в контексті теорії суспільного вибору ми будемо використовувати поняття «політичної ренти» та рентоорієнтованої поведінки як синоніми.

Постановка задачі

Завданням даної статті є визначення взаємозв'язку між інституційними пастками та джерелами рентоорієнтованої економічної поведінки в Україні. Проблеми інституційної недосконалості широко досліджені як західними економістами, так і вітчизняними науковцями. Питання політичної ренти або рентоорієнтованої поведінки з позицій теорії суспільного вибору становлять вагомий частку досліджень іноземних вчених (Бюкенен Дж., Таллок Г., Крюгер А., Олсон М.), але для української наукової спільноти досі залишається відкритими і дискусійними [1]. Ще менш дослідженим є взаємозв'язок між інституційними пастками та джерелами рентоорієнтованої поведінки. З моменту отримання незалежності Україна знаходиться у стані інституційних та трансформаційних змін, розвиваючись у середовищі розмитого правового поля, що у більшості випадків не відповідає реальним потребам розвитку. В рамках даної статті ми стверджуємо, що саме інституційні пастки є причинами виникнення джерел для пошуку ренти.

Результати

Економічні перетворення в країнах колишнього СРСР призвели до численних негативних наслідків, основними з яких є слабкість формальних інститутів. Зокрема, за визначення Д. Норта, рішення, що було раз прийняте буде важко відмінити, що і є основою для утворення інституційної пастки [6]. В своїх працях академік РАН В. Полтерович ґрунтовно дослідив механізми та ефекти, що лежать в основі інституційних пасток [7]. Зокрема інституційними пастками визначаються стійкі норми або неефективні інститути, що мають самопідтримуючий характер [5]. Прикладами останніх можуть бути бартер, неплатежі, корупція, тіньова економіка, ухиляння від сплати податків тощо. Однією з причин цього є надмірність держави в економічному житті. Загальновідомо, що будь-яка ланка в організаційній структурі прагне до збільшення своїх функцій. Особливо привабливим для держслужбовців є участь у регулюванні відносин бізнесу з державою, а

також втручання у відносини між окремими економічними суб'єктами. Це явище є цілком зрозумілим з позиції максимізації власної корисності, оскільки саме такі види діяльності становлять більшу частку сукупного доходу, що здобувається в результаті обіймання певної посади в структурі державного апарату. З іншого боку, існує об'єктивна необхідність державного регулювання відносин економічних суб'єктів. Навіть з позицій концепції «мінімальної держави», держава надає такі суспільні блага як захист від розкрадання, насилля і шахрайства, а також – примус та нагляд за виконанням контрактних зобов'язань. Ці функції делегуються державним чиновникам, тому навіть в «мінімальній державі» виникає проблема «принципал-агент» щодо суспільства та держслужбовця, а разом з нею і проблема рентоорієнтованої поведінки. Чим далі держава відхиляється від «мінімальної», тим сильнішими виявляються ці проблеми.

З позицій інституційної теорії однією з найважливіших функцій держави є встановлення «правил гри» і обов'язковість щодо їх виконання. Ці функції розмежовані між законодавчою та виконавчою владами, але лише теоретично. На практиці одна й та сама владна структура наділена окрім функцій примусу також повноваженнями тлумачення законодавчих норм. Делегування чиновнику одночасно двох функцій є передумовою для виникнення рентоорієнтованої економічної поведінки. Однак лише даної передумови мало для виникнення механізмів пошуку ренти. Другою важливою умовою є готовність економічного суб'єкта платити за те чи інше тлумачення законодавчої норми. Економічна практика доводить, що в одних випадках економічний суб'єкт зацікавлений в більш «слабкому» тлумаченні правових норм, а в інших випадках навпаки - в більш «жорсткому» тлумаченні. Іншими словами, в одних випадках суб'єкт платить за те, щоб держава «відвернулася» і не контролювала його діяльність, а в інших навпаки – за посилення контролю. В обох випадках з точки зору економічного суб'єкта має місце інституційна недосконалість, яку він намагається виправити для себе за допомогою підкупу посадових осіб.

Таким чином, умовою пошуку ренти є дефекти законодавства та практики застосування норм, тобто інституційні дефекти. Їх можна оцінювати з різних точок зору – від оцінок суспільства у цілому до суб'єктивних оцінок окремих громадян. Представники теорії суспільного вибору досліджують інституційне середовище з точки зору суспільної ефективності. Державні службовці, в свою чергу, отримують політичну ренту від приватних осіб, інтереси яких часто не співпадають між собою і з суспільними в цілому. Центральним питанням є питання співвідношення законодавчих норм, що регулюють діяльність індивіда з його приватними інтересами.

Для вирішення даної проблеми актуальною та значущою є інтерпретація «тріади Коммонса»: конфлікт, спільнота та порядок [8]. Ця інтерпретація тісно пов'язана з категорією обміну. В якості предмету обміну може виступати не річ або послуга, а той чи інший феномен, що має соціальну природу як, наприклад, статус, приналежність до певної групи тощо. Методологія теорії обміну дає можливість для оцінки інституційних змін, що відбуваються в сучасній Україні. Так, граничні схильності до накопичення є інтегрованими величинами і похідними від індивідуальних схильностей окремих індивідів. Природно припустити, що масові реакції на ті чи інші інституційні зміни також є сумою багаточисельних і суперечливих індивідуальних реакцій. Ігнорування індивідуальних реакцій призводить до того, що проекти інституційних змін, що мають на меті досягнення макроекономічних цілей, не дають очікуваного ефекту, тому індивіди не схильні виконувати норми, що не відповідають їх інтересам. Кожний індивід, взаємодіючи з іншими економічними суб'єктами (індивідуальними та агрегованими) є учасником різноманітних економічних обмінів. Від соціальних інститутів залежать індивідуальні вигоди та витрати в цих обмінах. Методологічний індивідуалізм дає можливість поглянути на реальні та заплановані норми зі сторони індивідів – учасників обміну.

Один із компонентів «тріади Коммонса» - порядок в обміні необхідно визначити як технологію, що дозволяє пом'якшити конфлікт в обміні, знизити трансакційні витрати, отримати спільні вигоди. При цьому повна реалізація одразу усіх цілей практично неможлива. Поняття обміну між індивідами є настільки широким, що можна знайти приклади в яких порядок абсолютно відсутній. Так, наприклад, економічний обмін між добре знайомими людьми може ґрунтуватися лише на основі усних домовленостей, без чіткої специфікації прав і обов'язків кожної із сторін. В той же час протилежністю такому обміну є обмін між індивідами, порядок в якому забезпечується контрактом з детальною інформацією. Звідси виникає декілька питань: чи дійсно індивіди бажають точного порядку в обміні? Чи існує третя сторона, що зацікавлена в тому, щоб порядок відповідав певним умовам и чи може ця третя сторона за допомогою застосування санкцій підкорювати обмін певним умовам? Чи є згода серед усіх учасників обміну щодо ставлення до ефективності існуючого порядку? Відповідаючи на поставлені питання, ми приходимо до таких висновків: якщо порядок в угоді ґрунтується лише на спільній стратегії і на спільній точці максимуму, тоді намагання третьої сторони (індивіди, держава) зробити порядок обміну більш чітким і прозорим всупереч бажанню сторін визначається інституційним надлишком. Якщо ж сумісна стратегія двох сторін не забезпечує достатньої визначеності у відносинах, тоді сторонам необхідні додаткові правила. В такому випадку інституційне середовище не наділене відповідною нормою і ситуація визначається як інституційна недостатність. Аналогічна ситуація виникає і у випадку незадоволення існуючими нормами або відсутністю норм взагалі. Інституційний надлишок так само як і інституційна недостатність загострюють конфлікт і зменшують сукупні вигоди. Зменшення сукупних вигод і, відповідно, суспільного добробуту є підставою для віднесення до інституційних пасток як інституційного надлишку, так і інституційної недостатності.

Так, в Україні сформувалася непропорційна структура інституціонального середовища, де домінують неформальні відносини та інститути, порівняно з формальними, що є визначальним для розуміння інституціональної природи ринкової економіки України. В Україні створено деструктивне інституціональне середовище, яке призвело до швидкого економічного спаду та соціальних катаклізмів. Важливим елементом є поява формальних інститутів, які закріпили соціальну нерівність. Корупція стає елементом не лише неформальної, але й формальної інституціональної системи України. Так, наприклад, за даними Головного управління державної служби України, за дев'ять місяців 2008 року до адміністративної відповідальності притягнуто 3664 державних службовці та посадових осіб місцевого самоврядування. Порівнюючи з аналогічним періодом 2007 року зростання порушень держслужбовцями становило 9,8%. Так, найбільш враженими корупційними проявами є державні службовці III-IV категорій, до яких відносяться посади заступників голів обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, голів районних державних адміністрацій, начальників управлінь, заступників начальників управлінь, самостійних відділів у складі міністерств та інших центральних органів державної влади, керівників управлінь, відділів, служб обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій та інші прирівняні до них посади [4]. Це свідчить про те, що держава відкрито декларує наявність на ключових посадах виконавчої влади (ключові посади - мається на увазі посади, від яких залежить вирішення конкретних питань) непрофесійних представників електорату.

Зрозуміло, що відмова від неформальних угод може повністю паралізувати поточне функціонування економіки, разом з тим їх домінування підриває фактори довготривалого стійкого зростання. В результаті, економіка знаходиться в стані «поганої» інституціональної рівноваги. З одного боку, збереження ситуації з напівпрацюючими формальними регуляторами суперечить інтересам переважної більшості учасників «гри», адже відсутність порядку незадоволені усі – пересічні громадяни, підприємці, держава. З іншого боку, ніхто не готовий взяти на себе витрати з подолання цих проблем, оскільки всі вже більш-менш пристосувалися до існуючої ситуації і бояться програти від порушення «status quo». Таким чином, протягом вісімнадцятирічного переходу до ринку в Україні закріпились більшості таких видів стосунків, які шкідливі або такі, що не відповідають принципам конкурентної ринкової економіки та правового суспільства [3]. Укорінення ринкових відносин мало спонтанний характер, а відповідні інститути ринкової культури та інфраструктури формувались із суттєвим запізненням та безсистемно. В результаті

виникає замкнене коло: інституційні пастки породжують джерела для отримання ренти, які в свою чергу сприяють укоріненню механізму рентоотримання і призводять до утвердження або подальшого розмноження деструктивних інституційних норм (Рис.1).

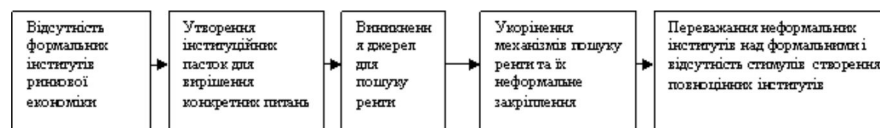

Рис.1. Взаємозв'язок інституційних пасток та політичної ренти

Виходячи з даної взаємодії, в Україні сформувався чіткий взаємозв'язок між інституційними пастками та джерелами отримання ренти (Таблиця 1). Очевидно, що основними здобувачами ренти в економіці України є державні службовці з суперечливими інтересами. Адже, з одного боку, вони як індивіди максимізують власні функції корисності, а з іншого боку – є представниками суспільства з покладеними на них функціями максимізації суспільного добробуту.

Таблиця 1. Приклади отримання політичної ренти шляхом використання інституційних пасток

Джерела ренти	Інституційні пастки	Приклади
Розподіл бюджетних коштів	Політична корупція	Найяскравішим прикладом можна назвати політична діяльність экс-прем'єр-міністра Павла Лазаренка, якого було обвинувачено в розкраданні державного майна в особливо великих розмірах.
Контроль над природними ресурсами	Використання службових повноважень	Одним з найпривабливіших об'єктів є можливість отримання доступу до корисних копалин та рекреаційних ресурсів
Отримання кредитів	Використання службових повноважень	Отримання фінансування в державних банках, в обхід нормам українського законодавства
Пільги по оподаткуванню	Тіньова економіка	Реєстрація офшорних компаній, для зручності управління та оподаткування діяльності активів, що фактично працюють на території України.
Приватизація підприємств	Політична корупція	«Перша» приватизація Криворіжсталі шляхом заниження реальної вартості підприємства.
Перерозподіл прав власності	Недосконалість законодавства, що регулює фінансові ринки	Отримання контрольної частки в стратегічно важливих підприємствах через спекуляції на фондовому ринку
Доступ до фінансування проектів	Політична корупція	Тендери по закупівлі державою товарів та послуг

В той же час, усунення держави від активної політики по формуванню інституційних умов на ринку може привести і призводить до деінституціоналізації, оскільки держава в періоди швидких економічних і соціальних змін повинна стояти на засадах створення відповідних інститутів. «Інституційний вакуум» може сприяти атомізації суспільства, збільшенню невизначеності дій індивідів на ринку, що значно підвищує колективні витрати з виробництва стійких правил і механізмів, які повинні стати каталізатором створення інституційних структур. Ринкова економіка не може існувати в інституційному «вакуумі». Тому недоліки ринкового регулювання як механізму координації автоматично замінюються стихійними неформальними інститутами. У разі «слабої» держави введення нових формальних правил може бути сприйняте супротивом «зацікавлених» груп, що використовують неформальні інститути для максимізації власних інтересів, які в більшості випадків не відповідають інтересам суспільства в цілому. Стійкість інституційної пастки означає, що при незначній тимчасовій зовнішній дії на систему вона залишається в інституційній пастці, можливо лише трохи міняючи параметри стану, а після зняття обурення повертається в колишній стан неефективної рівноваги[7].

В той же час вихід з інституційної пастки пов'язаний з високими витратами трансформації і втрати частки ренти суб'єктами рентних відносин, що сформувалися в процесі реалізації рентоорієнтованої економічної поведінки. Це, в свою чергу, стримує серйозні перетворення, зумовлюючи тим самим тривале існування неефективних норм. Крім того, українська практика доводить, що вихід з інституційної пастки дуже часто є неможливим саме через впливові групи інтересів. Українська спільнота неодноразово ставала свідком політичних суперечок на найвищому державному рівні саме через суперечливість цілей груп осіб, що приходили до влади. Це не лише спотворювало виборчі ідеали електорату, а й поглиблювало кризу інституційних трансформацій в Україні.

Науковці виділяють принаймні два можливих варіанти виходу з інституційної пастки, що склалися в межах неоінституційної теорії [2]. Перший – еволюційний – характерний для ситуації, коли транзакційні витрати функціонування неефективних норм перевищують витрати відміни старої норми або введення нової норми. Інший підхід – революційний – за якого ліквідація і заміна неефективної норми відбувається насильницьким шляхом або в результаті реформ, що передбачають зміну культурних цінностей суспільства і що проводяться, зокрема, державою, або від її імені окремими групами інтересів. Якщо подібні зміни пов'язані з перерозподілом власності і зачіпають інтереси більшості соціальних груп, то реформи проходять достатньо повільно, зустрічаючи опір і можуть бути відкладені на деякий час, залишаючись лише деклараціями. Витрати виходу з інституційної пастки включають в себе витрати встановлення нової норми, витрати

подолання культурної інерції (небажання змінювати старі стереотипи), витрати, пов'язані з руйнуванням механізму лобіювання старої норми, витрати адаптації нової норми до існуючого інституційного середовища, витрати створення супутніх норм, без яких функціонування нової норми буде неефективне тощо.

Висновки

Проведений аналіз вказує, що рівень інституційної незабезпеченості прямо впливає на формування джерел для рентиорієнтованої поведінки, тому пріоритетним напрямком державної політики має бути формування ефективних інститутів. Невиконання цієї умови призводить до зниження суспільного добробуту і неефективності держави як інституту. В першу чергу подальшого вдосконалення вимагає законодавство України, зокрема чіткої специфікації та забезпечення захисту прав власності, забезпечення зрозумілості, несуперечливості законодавства та виконання діючих правових норм. Необхідно усунути суперечності, що виникають між формальними та неформальними інститутами, зайвим та неефективним адміністративним регулюванням. Окремого розгляду потребує питання викорінення політичної корупції як інституту, що спотворює основні функції держави і веде до створення стійкого негативного образу державної влади. Виконання цих умов є однією з основних задач на шляху створення справжніх ринкових інститутів.

Література:

- 1 Бреннан Дж., Бьюкенен Дж.. Причина правил. Конституционная политическая экономия. Выпуск 9 серии «Этическая экономия: исследование по этике, культуре и философии хозяйства» / Пер. с англ. под ред. А.П.Заостровцева. – СПб.: Экономическая школа. 2005. 272 с.
- 2 Бренделева Е.А. QWERTY-эффекты, институциональные ловушки сточки зрения теории трансакционных издержек // Интернет-конференция «20 лет исследования QWERTY-эффектов и зависимости от предшествующего развития» // <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/208999.html>
- 3 Волошин В. І., Гуменюк А. М. Формування інституціонального середовища забезпечення економічної безпеки регіону // www.niss.lviv.ua/analytics
- 4 Головне управління державної служби України // www.guds.gov.ua/control/uk/index
- 5 Ляшенко В.І. Інституційні пастки перехідної економіки. Накові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Випуск 89-1. С. 178-184.
- 6 Норт Д. Інститути, институциональные изменения и функционирование экономики. М., 1997.
- 7 Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы. – М.: Российская экономическая школа, 1998.
- 8 Скаржинская Е.М. Теоретическое обсуждение «триады Коммонса». // Проблемы новой политической экономии. – 2001.- №4. С.28-36.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2009 року.

ТОВ "ДКС Центр"